

HAVAS LÁSZLÓ

**A SZENT ISTVÁN-I INTELMEK
MINT A TEOKRATIKUS KERESZTÉNY MONARCHIA ESZMÉNYÉNEK
ÚTTÖRŐ JELENTŐSÉGŰ METAFORIKUS MŰFAJJI MEGSZÓLALTATÁSA**

A magyarországi írásbeli szépirodalom a Szent Istvánnak tulajdonított *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualisszal* indul, amelyről már Balogh József meggyőzően igazolta, hogy műfajilag a „királytükör” irodalmához tartozik.¹ E műforma elemzése azonban az elmúlt félszázad folyamán sokat változott az igen kiterjedt kutatások révén, s ezért előljáróban mindenképpen ki kell térnünk ezeknek az eredményeknek az összefoglalására. Először is érzékelnünk kell, hogy a fogalom alkalmazása éppen a kutatásban való gyakori használata miatt meglehetősen határozatlanul körvonalazott jelleget öltött.² Ehhez az is hozzájárult, hogy az utóbbi években a korábbinál sokkal

¹ BALOGH J., *A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere*, Száz, 66(1932), 152–168; Uő, „Ratio” és „mos”, EPhK, 67(1943); Uő, *Szent István és a „Róma-eszme”*, BpSz, 207(1927); Uő, *Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről?*, MNy, 27(1931), 158–165; Uő, *Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben*, ItK, 37(1927); Uő, *Szent István politikai testamentuma*, Minerva, 10(1931), 39–51, 106–114; Uő, *Szent István Intelmeinek forrásai = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI J., Bp., 1938, II, 397–425. – Az övétől annak idején több ponton eltérő véleményt képviselt GUOTH K., *Egy forrás két történetészlelet tükrében*, Száz, 76(1942), 43–64; Uő, *Megoldandó kérdések az Intelmekben*, Száz, 77(1943), 1–40; Uő, *Eszmény és valóság királylegendáinkban*, ErdMúz, 49(1944), 304–347.

² W. BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig, 1938 (MGH-Schriften, 2). A műfajról jó áttekintést ad H. H. ANTON, *Fürstenspiegel = Lexikon des Mittelalters*, IV, München, 1989, 1040–1049; aki azonban már tekintettel van a klasszikus ókor hagyományára is, lásd Uő, *Fürstenspiegel = Der neue Pauly: Enz. der Antike*, XIV, Stuttgart, 2000, 76–81; ill. még korábban: Uő, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*, Bonn, 1968, 45 skk. Az ő korábbi irodalmi munkásságáról teljes áttekintést ad: H. H. ANTON, *Königtum – Kirche – Adel*, Hrsgg. B. APSNEDR, Th. BAUER, Trier, Kliomedia, 2002, 467 skk. Nála is erőteljesebben irányítja a figyelmet a görög–római antikvitásra J. M. SCHULTE, *Speculum Regis: Studien zur Fürstenspiegel-Literatur in der griechisch-römischen Antike*, Münster stb., 2001 (Antike Kultur und Gesch., 3 – Diss. Mannheim, 1999), akinél jó összefoglalás is található, vö. 9–19. A tárgyhoz további hasznos kiegészítések vannak még itt: B. SINGER, *Fürstenspiegel = Theol. Realenz.*, XI, Berlin, 1983, 707–711; D. PEIL, *Fürstenspiegel = Reallex. der dt. Literaturwiss.*, I, Berlin, 1997, 640–642; M. PHILIPP, Th. STAMMEN, *Fürstenspiegel = Hist. Wb. der Rhetorik*, III, Tübingen, 1996, 495–507. Mindehhez H. H. ANTON további hasznos és lényeges kiegészítéseket fűz: *Forschungsberichte: Fürstenspiegel (Königsspiegel) des frühen und hohen Mittelalters. Ein Editionsprojekt an der Universität Trier*, <http://www.ahf-muenchen.de/Forschungsberichte/Jahrbuch2003/Anton.pdf> (2012.12.07), 15 skk. (további gazdag irodalommal); Uő, *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters*, Darmstadt, 2006 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters – Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe, 45), ahol a bilingvis formában közölt források előtt

szélesebb anyagra kezdték alkalmazni ezt a terminus technicust: egyes politikaelméleti, állambölcseleti és publicisztikai jellegű írásokra, értekezésekre csakúgy, mint különféle típusú tanácsadó szövegekre.³ Ezenkívül még olyan tablókra, bemutatásokra, azaz valóban „tükörkre” is, amelyek egy-egy társadalomról igyekeztek minél pontosabbnak hitt képet „visszaverni”. Ennek ellenére nem kétséges, hogy maga a „tükör” (speculum, miroir, mirror, Spiegel, specchio) szakkifejezés ilyen vonatkozásban csak a középkorban jelent meg, még ha az elnevezés azért metaforaszerűen már jóval korábban is feltűnt. Ennek megfelelően igazán széleskörűen először a medievisztika ill. azt követően a kora-újkori történetkutatás és irodalomtörténet alkalmazta. Ezután következett be átvitele más korszakokra, különösen az ókorra, amelynek manapság egyik legrégebb és legerjedtebb *genus*aként kezelik, különösen az ún. „bölcseletirodalom” tárgykörében.⁴ Így állt elő az a helyzet, hogy az efféle szellemi termékekről igen nehéz egy olyan valóban pontos definíciót adni, amely a szó szorosabb értelmében ténylegesen megfelelne egy irodalmi műfaj valamennyi kritériumának. Így egyet kell értenünk H. H. Anton, német középkorász ama megállapításával, hogy manapság be kell értenünk egy inkább csak ideiglenes meghatározással, amely gyakorlatiasan egyesíti az irodalmi és a különféle tárgyszerű szempontokat, ezzel lehetővé téve azoknak a vizsgálatoknak szakszerű lebonyolítását, amelyek elvezethetnek egy majdani újabb egyetemesebb nézőpont kialakításához, amely a legfrissebb kutatási eredmények nyomán bontakoztatható ki egy széleskörű irodalmi jelenségre vonatkozólag.

Feltételes munkadefinícióként egyelőre tehát az alábbi műfaji körülhatárolást vázolhatjuk fel. A mai helyzetben azt az alkotást tekinthetjük „fejedelemtükör”-nek, amely tanító szándékkal mint valami *paraenesis* (παραινεσις) készült egy mindenkori király

tömör, de tartalmas *Einleitung* is található, 3 skk. (Itt a források és a felhasznált fontosabb szakirodalom jegyzéke is megtalálható, 40–44.) A tárgykör újabb, tanulmánygyűjtemény formájában való áttekintését adja: *L'Éloge du Prince, de l'Antiquité au temps des Lumières : Actes du colloque international... 1997*, sous la dir. d'I. COGITORE, F. GOYET, Grenoble, 2003.

³ A továbbiakban itt főleg H. H. ANTON *Forschungsberichtjére* építünk, lásd az előző jegyzetet.

⁴ K. RUDOLPH, M. KÖHLMOS, J. J. COLLINS et al., s. v. *Weisheit/Weisheitsliteratur, I. Religionsgeschichte, II. Altes Testament, III. Judentum, IV. Neues Testament, V. Systematisch-theologisch, V/1. Dogmatisch, V/2. Ethisch, VI. Praktisch-theologisch = Theol. Realenz.*, XXXV, 2003, 478–522; J. ASSMANN, *Theologie und Weisheit im alten Ägypten*, München, 2005; Th. R. KÄMMERER, *Shima milka: Induktion und Rezeption der mittelbabylonischen Dichtung von Ugarit, Emar und Tell el-Amarna*, Münster, 1998 (Alter Orient und Altes Testament, 251). A bibliai hagyománnyal összefüggésben lásd *The Sage in Israel and the Ancient Near East*, eds. L. G. PERDUE, J. G. GAMMIE, Winona Lake Ind., Eisenbrauns, 1990; J. L. CRENSHAW, *Old Testament Wisdom: An Introduction*, Atlanta, 2010; R. E. MURPHY, *The Tree of Life: An Exploration of Biblical Wisdom Literature*, 2002³; *Rettendes Wissen: Studien zum Fortgang weisheitlichen Denkens im Frühjudentum und im frühen Christentum*, Hrsg. K. LÖNING, Münster, 2002 (AOAT, 300); O. KAISER, *Anweisungen zum Gelingen, gesegneten und ewigen Leben: Eine Einführung in die spätbiblischen Weisheitsbücher*, Leipzig, 2003 (Theologische Literaturzeitung: Forum 9); J. MARBÖCK, *Weisheit und Frömmigkeit: Studien zur alttestamentlichen Literatur der Spätzeit*, Frankfurt am Main, 2006 (Österreichische biblische Studien, 29); I. MÜLLNER, *Das hörende Herz: Weisheit in der hebräischen Bibel*, Stuttgart, 2006. Az idevágó kutatások felgyorsulásához hozzájárultak a kumráni leletek is, vö. *The Wisdom Texts from Qumran and the Development of Sapiential Thought*, eds. Ch. HEMPEL, A. LANGE, H. LICHTENBERGER, Leuven, 2002 (BETHL, 159); *Wisdom and Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls and in the Biblical Tradition*, ed. Fl. G. MARTÍNEZ, Leuven, 2003 (BETHL, 168).

vagy fejedelem vagy régens ill. uralkodói helyzetben lévő személy számára, aki akár valós, akár kitalált hivatalviselőként egy általa képviselt társadalmi csoport irányítójaként lépett fel mint ennek a körnek reprezentáns képviselője, megtestesítője. Egy ilyen írás lehetett akár önállóan elkészült mű, de akár egy nagyobb kompozíció viszonylag jól elhatárolható egysége is. A hangsúly mindenesetre e művekben arra helyeződik, hogy a tanítás a közvetlen intésen keresztül szervesen beleilleszkedjék egy átfogó ún. „uralkodói etikába”, amely bizonyos korszakokban egy átfogó morálfilozófia integráns része. Ennek a gyakorlati erkölcstannak az a célja, hogy az irányítással felruházott tisztségviselőt, akihez az intelleum szól, felvilágosítsa az adott államberendezkedési és társadalomelméleti összefüggésekről, így téve számára lehetővé az ideális kormányzást. Mindez egyszerre áll kapcsolatban mind magával egy adott személlyel, mind annak tisztségével, hivatalával, betöltött szerepével s vonatkozik tágabb értelemben a fennálló és átfogó ama politikai és egyházi szervezeti hálóra, amelynek működtetéséről szó van, ill. az abban folyó tevékenységre. Az irányító munkálkodása ezen belül általában a jogok vagy hatáskörök ill. a kötelességek vagy feladatkörök kölcsönhatásában van felvázolva mintegy a „tartozik és követel” mintájára, így fogalmazva meg egy valódi politikai etikát.

Mindennek az irodalmi keretnek az előkészítésében több koraközépkori irodalmi forma játszott szerepet. Ide tartozik pl. a frank annalsztika,⁵ ahol a keresztény uralkodói éretnyek kényszerítő erejű követelményként szerepelnek a 7. és főleg a 8. században, nevezetesen elsőrendűen a *clementia* és a *miseriordia* tűnik fel mint kiemelt *virtus*. Ennek megfelelően jelenik meg itt a *rex piissimus* mint Carolus Magnus idealizált alakja.⁶ Egyidejűleg a korai Karoling költészetben is felbukkan a keresztény uralkodó eszménye, aki pl. Paulus Diaconus művében *pius princeps*, *clementissimus princeps* mint maga a langobárd hercegséget megjelenítő személy. A pisai Petrus Nagy Károly számára állít össze egy éretnykatalógust, olyan jelzőket fogalmazva meg elvárásként, mint *iustus*, *clemens*, s ezek hordozója ennek megfelelően gondoskodik az egyházzól, a szegényekről, a hős férfiak megtérítéséről, a jog megvédéséről a jogsértőkkel szemben. Végül Alcuin költészetében a keresztény királyideál úgy válik teljesen átütő erejűvé, hogy mögötte azért fölsejlik a korábbi pogány ír-angolszász hősi ideál néhány heroikus vonása is, miközben azonban maguk az uralkodók már Isten szolgái, a gonosz pogányok megfőkezői, akik eleget tesznek a sevillai Izidor által megállapított *virtutes*nek. A király helyét az isteni világrendben amúgy maga az Úr jelöli ki, akinek földi képviselője ennek megfelelően követelhet meg magának engedelmességet, de tartozik is alattvalói iránt *mansuetudóval* és *patientióval* (vö. *Libri Carolini* III, 12, p. 125; IV, 5, p. 180) a *pietas* és a *iustitia* érvényre juttatása mellett (lásd ehhez: *LC* IV, 5, p. 184). Ehhez hasonlókat tartalmaz már a Meroving kor számos intő levele is (*Litterae [Epistolae] exhortatoriae*). S lényegében ide sorolható az a *liber exhortationis* is, amelyet 795 körül az aquileiai

⁵ Itt és a továbbiakban főképp H. H. ANTON nagyszabású disszertációjára építke: Bonn, 1968, 80 skk. Vö. még F. L. GANSHOF, *L'Historiographie dans la monarchie franque*, Settimane (Spoleto), 17(1970), 667–684; P. RICÉ, *Dictionnaire des Francs : Les Carolingiens*, Paris, 1997, 38–39.

⁶ Lásd ehhez: *Annales regni Francorum ad 788*; miközben a pogány szász ellenfél, Widukind a *tyrannus* testesíti meg (*Annales Laurissenses minores ad 785*).

Paulinus pátriárka készített a friuli Erik számára (PL 99, 197–262).⁷ Ez a pátriárka jobbra csak azt folytatta, amit a Meroving kor egyházi levélírói tettek, amennyiben Erik figyelmét a földi háborúság helyett inkább a *militia Christi* fontossága felé igyekezik fordítani, ahogy hasonló eszme hatja át Alcuin értekezését is, a *De virtutibus et vitiis*, amely a Bretagne-i Vido grófnak készült 799/800 körül (kiadása: PL 101, 613–638). A korábbi értelmezésekkel ellentétben ez azonban még aligha igazi fejedelemtükör, hiszen maga a szerző is a *piae exhortationis litterulae* minősítést használja vele kapcsolatban, amelyben inkább az olyan általános keresztény erények játszanak meghatározó szerepet, mint: *sapientia, fides, caritas, spes, lectio scripturae, indulgentia, patientia, compunctio cordis, confessio, poenitentia, timor Domini, ieiunium, castitas*, s nem azok, amelyek kifejezetten az uralkodónak az elengedhetetlen jellemzői. Még ennél is sokkal inkább tekinthető *litterae exhortatoriae*-nek Cathwulf⁸ ama híres, Nagy Károlyhoz intézett levele, amelyben már az indításkor azt követeli a királytól, hogy gondolja meg: kinek is köszönheti tulajdon jótetteit és megtiszteltetéseit. A nyomaték természetesen az Atyaistenen van, akinek rendelése alapján élesen el kell választani egymástól a főbűnöket és a jótetteket. S ez egyet jelent a *pietas* és a *iustitia* piedesztálra állításával (vö. MGH Ep. IV, Nr. 18, p. 50).

A kora középkori ezen előzmények után a szó szorosabb értelmében vett fejedelemtükör első megfogalmazói Nyugat-Európához és az ún. Karoling korszakhoz, azon belül közelebről Aquitániához kapcsolhatók.⁹ Itt a korabeli egyházi személyek közül egyesek az ekkor jelentkező egyházi és szerzetesi reformtörekvések jegyében messzemenően egy vallási szempontból megalapozott, főképpen szerzetesi jellegű *éthos* kívántak meg átvinni arra, amit „királyetikának” nevezhetünk, s ezeknek a munkáknak az a jellemzője, hogy itt a hatalom kérdése még egyáltalán nem jelent akut problémát. Isten jelöli ki a király helyét, aki ezért mintegy szolgálatot (*ministerium*) teljesít, vagyis már teljesen keresztény szellemben tölti be feladatát, s nem az ősi indoeurópai hősi eszménynek a függvénye.

Ezen szerzők számára, mint amilyen Orléans-i Theodulf (798 körül),¹⁰ a Szt. Mihieli Smaragdus (vö. *Via regia*, 811–814)¹¹ vagy Ermoldus Nigellus (828) volt,¹² nem jelentett gondot, ahogy az egyébként kortárs Alcuin számára sem, az egymás melletti két

⁷ RICHÉ, *Dictionnaire...*, 183, további könyvészeti adatokkal.

⁸ Lásd mindehhez J. STORY, *Cathwulf, Kingship and the Royal Abbey of Saint-Denis*, *Speculum*, 74(1999), 1–21, ahol a 3. jegyzetben a további idevágó irodalom is megtalálható.

⁹ Itt is H. H. ANTON disszertációja volt számunkra az irányadó, 86 skk., lásd fentebb a 2. és az 5. jegyzetet.

¹⁰ A. de RIQUER PERMANYER, *Teodulfo de Orleans y la epístola poética en la literatura carolingia*, *Universitat de Barcelona*, 1994; RICHÉ, *Dictionnaire...*, 222, ahol további irodalom is.

¹¹ Vö. RICHÉ, *Dictionnaire...*, 218, ahol további tájékozódási lehetőség is adódik. Mái tanulságos információkkal szolgál Karl VOIGT, *Staat u. Kirche von Konstantin dem Grossen bis zum Ende der Karolingerzeit*, Stuttgart, Verlag W. Kolhammer, 1936, 422 skk. Legfrissebben: James Francis LEPREE, *Sources of Spirituality and the Carolingian Exegetical Tradition*, City University of New York, 2008.

¹² Vele kapcsolatban lásd K. F. WERNER, *Ludovicus Augustus. Gouverner l'empire chrétien: Idées et réalités = Charlemagne's Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious 814–840*, eds. R. COLLINS, P. GODMAN, Oxford, 1989, 101–123; vö. RICHÉ, *Dictionnaire...*, 99.

hatalom kölcsönviszonya, azaz a monarchikus állam és az egyház egymásmellettsége. S ennek az volt az oka, hogy a két tényező még egy egységes koncepcióba kapcsolódott össze, egyetlen elméleti és gyakorlati tanításban forrott eggyé a hatalom meghatározása tekintetében. Ez pedig elsősorban Nagy Károly masszív államegyházára volt alapozva, minthogy az egyház, az ősi Nagy Konstantin-féle hagyományhoz igazodva, magára a frank uralkodóra volt bízva a kor viharos hullámzásai között, miként azt akár saját maga, akár pedig az ő gondolatait írásba foglaló személy rögzítette: *...nobis quibus in huius saeculi procellosis fluctibus ad regendum commissa est* (MGH Conc II Suppl Nr. 30, p. 80: bevezetés a *Libri Carolini*hez, amit összevethetünk Nagy Károly capitularéjával I Nr 30, p. 80: *Igitur quia curae nobis est, ut nostrarum ecclesiarum ad meliora semper proficiat status*).¹³ Ilyen helyzetben teljesen természetesnek volt tekinthető, hogy az Istentől ráruházott hatalomnál fogva, a *monarcha auctoritas*a az általa az egyháznak nyújtott védelem biztosításán is alapult, ami együttesen és önmagában egy átfogó és megfellebbezhetetlennek vélt keresztény királyeszmény elméletét fogalmazta meg. Ilyen módon teljesen természetes volt, hogy a capitularis törvénykezéssel Nagy Károly 800 karácsonyától mint a birodalom császára, miként már korábban is, magától értetődőnek tekintette, hogy belenyúljon az egyház külső és belső életébe. Mint egyszer már korábban kifejtettük, a frankok ura ezen elméleti megalapozás jegyében juttatta félreérthetetlenül kifejezésre azt a hatalmi törekvését, miszerint feltétel nélkül kész a hit megvédésére minden *heresisszel*, azaz eretnekséggel szemben, így a „Hiszekegy” kérdésében is állást foglalva. Ennek a szövegnek ugyanis éppen a Karoling időszakban meghatározó volt a jelentősége, hiszen ekkoriban az egyik legelterjedtebb eretnekség az adopcianizmus volt.¹⁴ Ez pedig éppen az említett *Credónak* egyik legfőbb princípiumát próbálta meg kétségbe vonni, azt állítva, hogy Jézus csak a Jordánban való megkeresztelés révén, mintegy *adoptio*, vagyis egy „ilyen módon történő örökbefogadás” révén lett Isten fia, s

¹³ Lásd ehhez H. H. ANTON disszertációját, 108 skk.; vö. F. L. GANSHOF, *Recherches sur les capitulaires*, Paris, 1958. Az egész kérdéskörhöz máig tanulságosak maradnak az ezen disszertációkba foglalt megállapítások: Mathilde HOECHSTETTER, *Karl der Große, König, Patrizius und Kaiser als Rector ecclesiae* [Diss. München], Augsburg, Friedberg, 1934; Josef RÜNGELER, *Das Bild Karls des Großen in der zeitgenössischen Annalistik und in der Gedichts- und Briefliteratur* [Diss. Münster], Gütersloh i. Westf., Buchdruckerei Thiele, 1937. Májig mértékadó: Eugen EWIG, *Zum christlichen Königsgedanken im Frühmittelalter*, Lindau–Konstanz, Jan Thorbecke Verlag, 1956 (Vorträge und Forschungen, 3), 7–73. Ugyancsak kiváló elemzéseket és észrevételeket olvashatunk W. MOHRnál is: *Die karolingische Reichsidee*, Münster, Aschendorff, 1962 (Aevum Christianum: Salzburger Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte des Abenlandes), a régebbi szakirodalom gondos számbavételével, lásd főleg 233 skk.

¹⁴ K. MITALAITÉ, *Le Credo dans la méthode théologique de la période carolingienne*, *Recherches de théologie et philosophie médiévales* (RThPhM), 74(2007), 377–423. E gondos tanulmányában a szerző az hangsúlyozza, hogy a *Credo* mintegy a Nagy Károly-féle királyság és birodalom egységét szavatolta politikai és eszkatológiai szempontból egyaránt. Lásd még J. C. CARADINI, *The Last Christology of the West: Adoptionism in Spain and Gaul, 785–820*, Philadelphia, 1993; ill. máig alapvető: É. AMANN, *L'époque carolingienne = L'Histoire de l'Église*, VI, éd. A. FLICHE, V, Paris, Martin, 1947. F. L. GANSHOF minden bizonnyal helyesen hangsúlyozza, hogy Nagy Károly az európai kereszténységen a maga jegyét érezhetően egészen a 16. századig rajta hagyta, vö. *Charlemagne, sa personnalité, son héritage*, Bruxelles, Musée de la Porte de Hal, 1964, 6.

így nem tekinthető igazán isteni lénynek. Ez volt Toledo érsekének, Elipandusnak a véleménye, csakúgy, mint Urgel püspökének, Felixnek, akiknek a nézetét Nagy Károly és környezete minden erővel megkísérelte megcáfolni és elutasítani. Ezt igazolják a korszak alapvető teológiai művei, mint pl. a valószínűleg Orléans-i Theodulf által készített vagy szerkesztett ama *Libri Carolini* is,¹⁵ amelyek redaktorának neve aligha véletlenül bukkant fel egyszersmind a Karoling királytűkrök kezdetét megalapozó szerzők között is.

Ez a minden eretnekséget elutasító és a biblikus hagyományra építő Karoling kori teológia alapozta meg azt a törekvést, hogy egybegyűjtsék a *credókat*, miként azt a *Dicta Leonis Episcopi* is tette, s ahogy Alcuin is a „Hiszekegy”-nek hagyományos, „római” szellemű értelmezését adta. Ilyen módon jelenik meg a *Libri Carolini*-ben, vagy másként *Opus Caroli Magni*-ben Nagy Károly mint annak az ideális királynak a modellje, aki szemben a görög császárokkal valójában az igazi „apostoli mű” folytatója, az ő szívében ugyanis a Szentlélek igaz tisztaságot teremt, ellentétben az ikonnal, amely az értelem ellen irányul. A Nagy Károly-féle igaz hit terjesztésének két fontos eszköze van: a keresztség mellett a *Credónak* a recitálása, amely mint *symbolum* az igaz megismerés jele, sikra szállva az isteni hármasság tökéletes integritása mellett a *filioque* alapján, amely a Fiú teljes istenségének tétele mellett száll sikra. Ennek az ideológiának a nyomán elvileg nem a király és tettei a meghatározóak, hanem az Isten és tettei, és a Szentlélek előrehaladása a Fiú révén történik, kiemelve a számok szimbolikáját, a *Clemens Trinitast*, mely elengedhetetlen az ember megváltásához. Ám ugyanakkor az is világosan kirajzolódik előttünk, hogy mindennek közvetítője a világ felé maga az uralkodó, akinek ez az egyik legfőbb *ministeriuma* az egyház révén az emberi szféra irányában.

Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között Nagy Károly Józsiásban, az ótestamentumi kultuszreform királyában látja a maga nagy előképét (vö. *Admonitio generalis*, MGH Cap. I Nr. 22, p. 54),¹⁶ s ezért feljogosítva érzi magát, hogy beavatkozzék a püspökkinevezésbe, befolyásolja a zsinatokat, amelyeket ő hív össze, vezet le, határoza-

¹⁵ Vö. RICHÉ, *Dictionnaire...*, 150, s lásd ehhez saját, H. DEÁK Gy.-vel együtt írt dolgozatomat is: *A Szent István-i Intelmek Karoling-korra visszavezethető vonatkozásaihoz = Mélanges offerts à S. Kiss...*, Debrecen, 2011, 139–148 (további irodalommal). Rendkívül gondos régebbi áttekintés található itt: Eugen ROSENSTOCK, Joseph WITTIG, *Das Alter der Kirche: Kapitel u. Akten*, I, Berlin, Verlag L. Schneider, 1927, lásd ezt a fejezetet: *XI. Aachens Sieg im Filioques-Streit*, 535 skk. Lásd még VOIGT, *Staat...*, 345. Nagy Károly eszméinek feltérképezésében sokat segít R. FOLZ munkássága, vö. pl. *Le Couronnement impérial de Charlemagne – 25 décembre 800 : Les journées qui ont fait la France*, Paris, 2008 (1964¹); Uő, *Le Souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*, Paris, 1989 (1950¹). Legújabbban: G. MINOIS, *Charlemagne*, Paris, 2010, amely mű már terjedelmében is imponáló, akárcsak nagy horizontú kitekintésében. Magyar vonatkozásban mindenképpen megemlítendő még: DARKÓ Jenő, *Regnum imperiale = Óstörténeti füzetek*, IV, Bp., Farkas L. I. Könyvkiadó, 2007, 111 skk. Ugyanitt nekem is olvasható egy régebbi, részben azonban a mostani témával is érintkező dolgozatom: *Renovatio imperii – corona Hungariae regia*, 125 skk. A kötetben az általunk most felvetett tárgyban ugyancsak megemlítendő: PÜSPÖKI NAGY Péter, *A renovatio Imperii eszménye és valósága III. Szent Leó pápa és Nagy Károly művében*, 95 skk.; NEMERKÉNYI Előd, *Az Ottó-kori reneszánsz*, 133 skk.

¹⁶ H. H. ANTON disszertációja, 108 (további irodalommal). Lásd még J. FAVIER, *Charlemagne*, Paris, 1999, 330 skk.; gazdag bibliográfiával, 725 skk.

taikat pedig jóváhagyja. Ennek megfelelően tehát az emberek a Birodalmat és az Egyházat egységnek látták, miként maga Nagy Károly úgyszintén az egyházi és a világi feladatok egységéről beszélt, ami megfelelni látszott mind a bibliai papkirályság eszméjének, mind az ősi germán–frank kormányzási viszonyoknak, ahol az uralkodó felkenése szemlélyének mindenképpen szakrális jelleget adott.

Ezt követően azonban a fejedelemtükör lényeges változáson ment keresztül, amit Sedulius Scottus munkássága ugyanúgy jelez, mint a Reims-i Hincmaré,¹⁷ vagy olyan speciális szociális nézőpontból megírt társadalomtükrök, mint amilyenek Orléans-i Jónás egyes alkotásai, amelyekhez bizonyos zsinati szövegek is jól hozzákapcsolhatók.¹⁸ Ezekben a tanító írásokban, melyek egyházi személyektől erednek, akik közt van püspök, sőt érsek is, már egyértelműen előtérbe kerül a hatalom kérdése mint megvitatandó tárgy, s a megoldásban különösen nagy jelentőségre tesznek szert a patrisztikus források, s főként az augustinizmus, ill. az erre visszavezethető Gelasius-féle ún. kettős hatalom elmélete, amely lényegében azt fogalmazta meg I. Gelasius pápa tanítása nyomán, hogy az egyházi igazságszolgáltatás független a világi hatalomtól.¹⁹ Maga a császár ugyanis lényegében az egyház gyermeke, akárcsak a többi keresztény, s nincsen is papi jellege. Ennélfogva az egyház felette áll a világi hatalomnak, amelynek az a rendeltetése, hogy védelmet szolgáltatson a vallás felsőbbségének, amelynek kizárólagos döntési joga van a hit kérdéseiben. Ez természetszerűleg még inkább erőteljesen hangsúlyozottá tette az uralkodói etika fontosságát az egyre nyomatékosabban jelentkező intő funkcióval összefüggésben, felhasználva ehhez a klasszikus antik példázati hagyományt is, amely addig viszonylag nehezebben volt kitapintható az ilyen jellegű nevelő írásokban. Ettől kezdve érezhetően a zsinatok meghatározó szerepe válik nyilvánvalóvá, amennyiben ezeknek az egyházi rendezvényeknek kell alapvetően meghatározniuk az uralkodók magatartását, miként arra Orléans-i Jónás és Reims-i Hincmar is kiemelten felhívja az uralkodók figyelmét. Mindez azt bizonyítja, hogy Nagy Károlyt követően ill. már a Nyugati Frank Birodalom hatalmi rendszerében mélyreható átalakulás ment végbe, amely odahatott, hogy az uralkodónak szánt és a kormányzással kapcsolatos morális tanítás jelentősége az egyház részéről a korábbi állapotokhoz képest nagy mértékben megnőtt.²⁰

Ezek után feltűnő, hogy a 9. század végétől kezdődően a Nyugati Frank Birodalom területéről eltűnik mind a király-, mind a fejedelemtükör, amely egyébként a Keleti Frank Birodalom körzetében már a korábbi időkben is ismeretlen volt, amit általában azzal szoktak összefüggésbe hozni, hogy itt a teokratikus hatalmat gondolkodás nélkül elfogadták, s ez a helyzet azután sem változott meg, hogy az Ottók és az utánuk következő

¹⁷ Lásd mindenekelőtt J. DEVISSE, *Hincmar, archevêque de Reims (845–882)*, Genève, 1975–1976, I–III.

¹⁸ Lásd A. DUBREUCQ bevezető tanulmányát a *L'Institution royale – Le métier de roi* kiadásához, Paris, 1995 (Sources Chrétiennes, 407); vö. RICHÉ, *Dictionnaire...*, 139–140.

¹⁹ Vö. ANTON, *Forschungsberichte...*, 22. Lásd még VOIGT, *Staat...*, 443.

²⁰ Lásd erről H. H. ANTON, *Gesellschaftsspiegel und Gesellschaftstheorie in Westfranken/Frankreich: Spezifik, Kontinuitäten und Wandlungen = Specula principum*, Hrsg. A. de BENEDICTIS, Frankfurt am Main, 1999 (Ius commune: Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts f. Europ. Rechtsgesch., Sonderh. 117), 51–120, főleg 55–82.

Száliai dinasztíája alatt létrejött a patrimonialis alkotmányos gyakorlat s a királyság ismételen istenközelbe került.²¹ Holott, mint láttuk, Nyugaton az ehhez hasonló helyzet egyáltalán nem állta korábban útját a Nagy Károly udvari környezetében vagy ahhoz kapcsolódóan kibontakozó fejedelemtüköröknek, amelyek – mint arról meggyőződhattunk – ugyancsak megmaradtak az egyházi körök tanítási feladatának hatáskörében, ráadásul az uralkodás kellékeinek nagyjából hasonló sablonjait vonultatva fel a *paraenesis* során, mint a későbbi királytükörök, amelyek az egyházat már a 9. század első felétől kezdődően megpróbálták függetlenné tenni az uralkodó személyétől.

Mindazonáltal a Keleti Frank Királyságban, akárcsak a Német–Római Szent Birodalmon belül annak első századaiban nem számolhatunk nemcsak valódi uralkodói tükrökkel, de még ahhoz közelítő alkotással sem. Itt pusztán annak lehetünk tanúi, hogy az államirányító hatalommal kapcsolatos elképzelések a korábbi nyugati politikaerkölcsi tanításokkal ellentétben mindössze a liturgia területén csapódnak le, éspedig a koronázási *ordókban*, amit bizonyos mértékben még kiegészítenek azok az elméleti morális eszmefuttatások, amelyek a történetírásban bukkannak fel. Mindebből egy olyan Krisztus-központú monarchikus uralom elképzelései bontakoznak ki, miként az pl. III. Ottó császár ikonográfiájából is kitűnik.²² Az uralkodó itt világosan úgy mutatkozik meg mint *vicarius Dei* vagy *vicarius Christi*,²³ aki a *manus Dei* oltalmában mintegy *Christus Pan-*

²¹ ANTON, *Forschungsberichte...*, 16.

²² C. WALTHER, *Die Religiosität Ottos III.: Ein mittelalterlicher Herrscher im Spannungsfeld zwischen ... Erwartung und persönlichem Anspruch*, Stuttgart, 2003. A régebbi munkák közül mindmáig tanulságos és gondolatébresztő: C. ERDMANN, *Das ottonische Reich als Imperium Romanum*, Deutsches Archiv, 6(1943), 412 skk. Vö. még Robert FOLZ et al., *De l'Antiquité au monde médiéval*, Paris, PUF, 1972, 575 skk.

²³ A tárgykörhöz lásd S. SCHAEDE, *Stellvertretung: Begriffsgeschichtliche Studien zur Soteriologie*, Tübingen, 2004, 40; aki többek közt E. H. KANTOROWICZ nagy híru munkájára is hivatkozik: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1957 (német kiadás: *Die zwei Körper des Königs: Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*, Stuttgart, 1992; magam viszont alapvetően a francia változatot használtam: *Les Deux Corps du Roi*, trad. par J.-Ph. GENET, N. GENET, Paris, Éditions Gallimard, 1989). Mint ismeretes, Kantorowicz azok közé tartozott, akik a Liuthar evangeliárium ismert ábrázolását nem III. Ottóval, hanem II. Ottóval hozták összefüggésbe, noha mára a kérdés az előbbi irányba látszik eldőlttnek: *Das Evangelium Ottos III.: Clm 4453 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, Hrsgg. Florentine MÜTTERICH, Karl DACHS, München–London–New York, Prestel, 2001. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az e könyvben adott értelmezés lényegében pontos ideológiai megállapításokat tartalmaz. Érvényes ez abban a tekintetben, hogy a császár itt adott glorifikációja messze meghaladja azt, amit a keleti vagy nyugati művészet ebben a vonatkozásban hagyományosan nyújtott. A kép ugyanis félreérthetetlenül Krisztus *maiestasában* mutatja be a krisztusi trónon székelő császárt, akit valódi krisztusi dicsőfény (*mandorla*) övez, amint őt a négy evangélista jelképe körülveszi, egyértelműsítve ezzel, hogy a császár kezében lévő kibontott iratkeres valójában az Újszövetség, amelynek a földi világba történő átvitele alapvetően az uralkodó missziója mint *vicarius Christié*. Mindennek alátámasztásához Kantorowicz még további 10. századi képzőművészeti párhuzamokkal is szolgál, arra is rámutatva, hogy a *Christomimesis* itt már azért túl is lép a megszokott mértéken, mert e helyen már magának az égi világmonarchának egyfajta emberi „ellenképé”-ről (*contretype*) beszélhetünk. Így tűnik fel a láthatatlan égi Krisztus mint olyan, aki a földi Krisztus látható alakjában ölt testet (*i. m.*, 65–66 skk. kiterjedt jegyzetanyaggal, *uo.*, 391 sk., főleg 49. j. skk.). Az ottói uralkodók ún. könyvbrázolásaihoz lásd még újabbban Franz-Reiner ERKENS, *Herrschersakralität im Mittelalter: von den Anfängen bis zum Investiturstreit*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 2006, 170 skk.; melyhez lásd J. BECKER recenzióját, QFIAB, 88(2008), 647–649. Mái alapvetőek a korszak egészének problematikájával kapcsolatban R. FOLZ idevágó

*toerator*ként kormányozza a hierarchikus rendben elrendezett földi világot a krisztusi tanítás, vagyis az evangéliumok alapján. Ez a világ- és hatalmi kép tárul fel ugyanis a Liuthar-féle evangéliáriumból, ahol III. Ottó félreérthetetlenül ilyen helyzetben mutatkozik meg, anélkül azonban, hogy e hatalmas politikai elmélet igazi irodalmi királytükörben is megfogalmazást nyert volna. Annak ellenére így van ez, hogy az Ótestamentumnak a királyokra vonatkozó számos bemutatása kellő irodalmi hagyománnyal szolgálhatott volna az olyan isteni küldetést teljesítő, szakrális jellegű hatalommal rendelkező királyokra vonatkozóan, akik következetes harcot folytattak az igaz hit ügyében a pogányokkal szemben. Ekkoriban jóformán csak Itáliában tapasztalhatjuk a Német–Római Birodalom keretei között, hogy a Karoling időknek ha nem is éppen fejedelemtükör, de legalább „társadalomtükör” tradíciójához visszanyúlva, továbbél egyfajta szociál-etikai tanítószándék, legalábbis egyesek irodalmi munkásságában. Erről mindenekelőtt Veronai Rather *Praeloquiája*, valamint Vercelli-i Atto püspök tanácsadó munkája, a *Polipticum* ad némi felvilágosítást, századokkal megelőzve a középkor későbbi szakaszában új formában megéledő király- és fejedelemtükör *genus litterariumát*.²⁴

A 10–11. század fordulóján, amennyiben eltekintünk Bizánctól,²⁵ Európában egyetlen olyan alkotás van, amely valódi uralkodói tükörnek tekinthető, éspedig olyan módon, hogy egészen sajátos formában állítja elének a korszak leginkább példaértékű hatalmi rendszerét, az ekkor elképzelt Európa számításba jöhető egyetlen lehetséges politikai keretét, azt a szent királyságot, amelynek irányítója Isten vagy Krisztus helytartójaként lép fel, előkészítve ezzel a mennyei Jeruzsálem apokaliptikus jóslatának beteljesülését. Ez az egyedülálló írás pedig nem más, mint a Szent István neve alatt fennmaradt *Intelmek*. Igaz, ez a mű is magától értetődően felhasználja az addigi „tükörirodalom” megannyi sablonját, ahogy ezt már régebben is észrevették, s ahogy egyesek ma is ezeknek az előre gyártott elemeknek a leltárba vételét szorgalmazzák,²⁶ mégis a lényeg nem ez, hanem éppen az, amiben a *Libellus* vagy *Admonitio* más, mint minden addigi hasonló

munkái is, még ha esetenként némiképp népszerűsítő sorozatok részeként jelentek is meg, mint pl. *X siècle, les événements : La naissance du Saint-Empire*, Paris, 1967, ahol a korábbi szakirodalom példás számbavétele is megtörténik, 365 skk. Lásd még *Europas Mitte um 1000: 27. Ausstellung des Europarats in Mannheim*. „Das Blatt aus dem Liuthar-Evangeliar zeigt den Kaiser, umgeben von den Evangelistensymbolen und zwei Kronenträgern, gesegnet von der Hand Gottes.”

²⁴ Vö. Fr. KEMPF, *Renovations- und Reformbewegungen von 900 bis 1050 = Hb. der Kirchengesch.*, Hrsg. H. JEDIN, 3, 1: *Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform*, Freiburg etc., 1966, 365–398; W. KÖLMEL, *Soziale Reflexion im Mittelalter*, Essen, 1985, 76–81, különösen 76; P. E. SCHRAMM, *Ein „Weltspiegel“ des 10. Jahrhunderts: Das „Polypticum“ des Bischofs Atto von Vercelli = Uő, Kaiser, Könige und Päpste: Ges. Aufs. zur Gesch. des Mittelalters*, III, Stuttgart, 1969, 17–28; S. FONEY WEMPLE, *Atto of Vercelli: Church, State and Christian Society in Tenth Century Italy*, Rom, 1979 (Tem e Testi, 27), 81–108. A birodalomeszmének Európa nyugati felében végbemenő változásaira vonatkozólag tömör világosságában is igen szakszerű összefoglalását adta R. FOLZ, *L'Idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle*, Paris, Aubier, 1953.

²⁵ Lásd ehhez dolgozatomat: *A Szent István-féle Intelmek és lehetséges bizánci irodalmi háttere = Kultúrák találkozása: Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*, szerk. MAKK Ferenc, Szeged, 2002, 49–62 (további irodalommal).

²⁶ Vö. pl. ADAMIK T., *Megjegyzések Szent István király Intelmeinek 1–10. fejezeteihez*, Vallástudományi Szemle, 5(2009)/3, 111 skk.

műfajbéli alkotás. Szűcs Jenő és részben Gerics József erre már régebben helyesen mutattak rá,²⁷ de egyikük sem tulajdonított talán igazi jelentőséget annak az irodalmi kritériumnak, amely révén a Szent István-i *Intelme*k valóban eltér valamennyi hasonlóknak mondott Meroving és Karoling valamint Otto-korabeli uralkodói erkölcsstanító műtől.

Megítélésem szerint ugyanis eddig nem tulajdonítottak fontosságához mértén kellő jelentőséget annak a ténynek, hogy a középkor folyamán először tanítja itt az uralkodás fortélyait egy ténylegesen hatalmát gyakorló király tulajdon gyermekének mint várható utódának. Ezt általában másodlagos tényezőnek tartották, utalva egyfelől Dhuodának fiához írt *Liber manualis*ára, másfelől pedig pl. egy olyan antik előzményre is, mint a cicerói *De officiis*, amelyben az ókori Róma egyik kiemelkedő politikusa látja el tanácsaival fiát, ahogy erre az összefüggésre éppen magam igyekeztem annak idején felhívni a figyelmet.²⁸ De ezekben az esetekben valójában másról van szó, mint Szent Istvánnál. Dhuodából az anya szól és egyáltalán nem az uralkodó, hanem voltaképpen egy számkivetésre ítélt arisztokrata asszony.²⁹ Maga Cicero pedig sohasem volt *princeps*, s az ő szavai sem úgy hangzanak el, mint egy *consecratió*ban részesült államvezetőé. Ilyen jellegű tanításra a későbbi római császárok sem vállalkoztak igazából, köztük a kései keresztény uralkodók sem, akik pedig valódi teokratikus hatalmat gyakoroltak. A kor felfogása és izlése azt diktálta, hogy a császárt mint földi Krisztust a rétorok és költők *panegyricus*ai magasztalják, meghagyva a királyi tanítást a Biblia szent könyveinek, amelyek értelmezése még ebben a teokratikus világban is az egyház feladata volt, rájuk várt ugyanis a Szentírás könyveinek *exegesis*e. Az *imperium Romanum*ot helyreállítani kívánó Nagy Károly sem változtatott ezen a gyakorlaton, utána pedig a gelasiusi kettős hatalom elméletének széleskörű hódításával magától értetődő lett az egyház tanító szerepkörének feltétlen érvényesítése, miként arról a 9. század közepétől megjelenő újabb

²⁷ Vö. SZÜCS J., *István király Intelmei – István király állama*, eredetileg előadás, mely megjelent: Valóság, 13(1970)/10, 1–8; ua. = UÓ, *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Bp., 1984², 361–379; másik dolgozata: *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű = Szent István és kora*, szerk. GLATZ F., KARDOS J., Bp., 1988, 32–53; ua. = *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY L., Bp., 2002, 271–290 (kár, hogy mindkét helyen a latin szövegben vannak hibák); GERICS J., *A korai államelmélet érvényesülése István korában = Szent István és kora, i. m.*, 90–94; ua. = GERICS J., *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995 (METEM Könyvek, 9), 65–70; lásd még GERICS J., LADÁNYI E., *Szent István lánzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*, Levéltári Szemle, 40(1990)/2, 3–12; ÚÖK, *Források Szent István királyá avatásának történetéhez*, MKsz, 118(2002), 213–223; UÖK, *Királyszemély – Szent István – Európa: Szent István királyá avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere*, Levéltári Szemle, 54(2004), 3–14. Részben ezekből az előzményekből látszik kiindulni SZOVÁK K. sok új megállapítást nyújtó dolgozata is: *Szent István királysága*, Vigília, 75(2010), 566–575. Ő nagyon helyesen vízválasztónak tekinti III. Ottó uralkodását, aki „a nemzetek sokaságán nyugvó antik Római Birodalom felújítását tekintette politikája lényegének, univerzális igényét egyben a neki független állami létben alárendelt népek sokaságában látta megvalósíthatónak.” Ez pedig kétségkívül szerencsés nemzetközi helyzetet teremtett az istváni törekvéseknek. A külföldi szerzők közül igen elismerően méltatta Szent István nagy ívű elképzeléseit már R. FOLZ, *Les Saints Rois du Moyen Âge en Occident (VIe–XIIIe siècles)*, Bruxelles, 1984, vö. pl. 76 skk. és passim.

²⁸ Lásd erről kiadásom bevezetőjét a további irodalommal: SZENT ISTVÁN, *Intelme*k, Debrecen, 2004, X skk.

²⁹ RICHÉ, *Dictionnaire...*, 85–86; UÓ, *Dhuoda: Livre pour mon fils*, Paris, 1990² (Sources Chrétiennes, 225bis).

királytűkrök tanúskodnak. A mintegy száz évvel később megvalósuló *renovatio imperii* és az ezzel összefüggésben kibontakozó és az önálló germán hatalmi elképzelésekből is merítő *vicarius Dei* vagy *Christi* koncepció pedig jó ideig vagy nem talált kellő szellemi képességű irodalmi megfogalmazóra, vagy, mint III. Ottónak ill. II. Henriknek, nem volt elég ideje arra, hogy az uralkodónak helyzetéből fakadó saját politika- és társadalmeti-káját szavakba öntse. E feladat megvalósítására éppen az államalapító magyar király vállalkozott végül is, amiben talán szerepet játszott országának a Kelet-Római Birodalommal való régi hagyományon alapuló érintkezése. Bizáncban ugyanis a kettős hatalom gelasiusi felfogása sohasem jutott érvényre, s itt a caesaropapizmus jegyében még az a gyakorlat is megszületett, hogy a *basilikos logos* keretében maga a *basileus* adja örökül fiának mint tevékenysége folytatójának a maga morális tanítását a hatalomról,³⁰ miközben nagyjából ő is ugyanazokkal a szkémákkal élt, mint amelyek Nyugat-Európában a fejedelemtűkrökben elterjedtek, s amelyek tárháza a magyar királynak tulajdonított műben is megvan, még ha rendkívül lecsiszolt és nagyszerűen összehangolt formában is. Nem lehet kétség ugyanis afelől, hogy a magyar államalapító számára a Nagy Károly-féle államképzelés ill. az Ottók *imperiumának* a *vicariatus Christi*vel kapcsolatos világlátása volt a nagy példa, melynek teóriája alapján az uralkodó nem egyszerűen csak az egyház védelmezőjeként léphetett fel. Ezt támasztja alá már maga az *Intelmek* indítása, ahol a *regna* egyértelműen úgy vannak feltüntetve, mint amelyek a *Dei nutu* megte-remtett világban *gratia Dei concessa*, vagyis lettek átengedve azoknak, akik a papkirály, Salamon példájára az isteni bölcsességet (vö. *divinae sapientiae*) követik, miként István tanítása is ezt közvetíti fiának. Ilyen módon tehát az idősödő király intelmei mintegy a *vicarius Dei* szájából hangzanak el, aki így gyermekét a hitre is tanítja mint az isteni parancs egyenes közvetítője (I, 1–3). Az utód pedig akkor jár a helyes úton, ha ezt az atyai hitbéli oktatást követi, mert ez jelent egyet a királyi koronának történő kellő tiszteletadással (vö. *si Regalem cupis honestare Coronam* – I, 1). Ezért a trónra eleve csak olyanok kerülhetnek, akik *fideles et catholica fide imbuti* (uo.), vagyis már „hívő és katolikus hittől áthatott emberek”, miként magának Istvánnak a fia is *verus christianae professionis vir* (uo.), aki ezáltal válik *ecclesiae filiusszá* (uo.) s nem megfordítva. Az igazi uralkodó birtokában van a *scutum [...] fideinek*, hiszen ez a *galea salutis* biztosítéka, és pedig a tettek mezején (uo., 2–3). A hit legfőbb letéteményese tehát maga a *Dei nutu* kormányzó *rex*. Ennek megfelelően magától értetődő, hogy a királyi palota ad otthont az egyháznak (vö. *In Regali [...] palatio*), ami nem egyszerűen csak védelmet jelent, bár azt is, hanem arra ugyancsak utal, hogy ez az egyház valójában beleépül magá-

³⁰ Itt elsősorban VII. Konstantin császár fiához intézett, a birodalom kormányzásával kapcsolatos tanító írására lehet gondolni, a *De administrando imperio*ra, amely 948 és 952 között készült II. Romanos számára, beleépítve két korábbi írást is: a *Peri ethnónt*, ill. a *Peri thematónt*, úgyhogy ezáltal a műben különlegesen nagy hangsúly helyeződik a külpolitikára, vö. *De administrando imperio*, II, *Commentary*, by F. DORNIK et al., ed. by R. J. H. JENKINS, London, Athlone Press, 1962; ill. K. BELKE, P. SOUSTAL, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn: Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos*, Wien, 1995; Gy. MORAVCSIK, R. J. H. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, átd. kiad., Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985.

ba a királyságba, ahogy ez a nagy előképeknél, az Aachenben a maga *Palatium*át megépítő Nagy Károly, vagy a maguk római palotáját az ősi *Palatiumon*, vagyis az „Örök Város” alapítójának, Romulusnak egykori lakóhelyén és a római császárok évszázados rezidenciális övezetében létrehozó Ottók esetében is történt (II, 1). Ez pedig valójában szintén az Úr adománya: *divina clementia [...] concessit* – ahogy az *Admonitio* fogalmaz (II, 2), az uralkodónak ezért kell gyarapítania az egyházat, mert ezzel valójában saját népét és országát növeli mint a keresztények közösségét (II, 4), vagyis mint az új „kiválasztott népet” (*gentem electam* – II, 3). Ennélfogva maga a főpapok rendje is *Regium solium ornat*, vagyis csupán a királyi trón díszje (III, 4), még ha az egyházfők tanácsaira illő is odafigyelni. Ez azonban semmiképp sem jelentheti azt, hogy bizonyított bűnösség esetén az ide tartozó személyek kivonhatnák magukat az uralkodói felelősségre vonás alól (III, 3). Mindez egyértelműen tanúsítja, hogy Szent István nem az egyház felsőbbségének elfogadására tanította fiát, miként ez a kései Karoling királytűkrök elvárása volt, hanem Nagy Károly és III. Ottó példája nyomán egy olyan teokratikus rendszert kívánt érvényre juttatni, amelyben a király Isten helytartójaként működik az egyházzal és a kibontakozó hűbéres hierarchiával szerves egységben, mintegy vállalva a bibliai papkirályokkal, Salamonnal és Dáviddal való párhuzamba állítást, s gyakorolja a püspökségek felállítását csakúgy, mint az ottói–száli „Reichskirchensystem”-mel együtt járó investitúrát. S ahogy a monarchia épületének szerves része az egyház, ugyanúgy annak organikus elemét alkotják a főemberek és katonák mint *quartus decor Regiminis* (IV, 1) és mint *Regni propugnaculum* (uo.). Hasonlóképp *quinta Regalis coronae [...] ornatio* maga az igazságszolgáltatás, annak képviselőivel együtt (V, 1). A *Regalis dignitas* nélkülözhetetlen tartozéka az idegenből jött lovagok és írástudók is (VI, 1), akik egy mindenkorai birodalom (*imperium*) gyarapodásának zálogai. De nem kevésbé hasznos az ország egésze szempontjából a királyi tanács (*consilium*), amely révén *in tribunalibus Regum* (VII, 1) valójában a *norma sapientiae* jut érvényre (uo., 4). Mindez együtt nélkülözhetetlen a dinasztikus hagyomány zavartalan működéséhez, amelynek a királyi tanítás különös nyomatékkal ad hangsúlyt az *executio maiorum* kiemelésével (VIII, 1), amelybe beletartoznak a *translatio imperii* folyamatába bekapcsolódó birodalmak, különösen azok, amelyek a földkerekségnek ezen a pontján valamiféle történelmi küldetéssel bírtak, s akiknek példáját követni kell (*Grave enim [...] est huius climatis tenere Regnum, nisi imitator consuetudinis ante Regnantium [...] Regum* – VIII, 3). Ennek jegyében szerette volna fiát ugyanúgy *Augustus*nak tudni, ahogy ez a cím a római császárok, majd pedig a „frankok királya”, Nagy Károly után a Szent Birodalom uralkodóit is megillette mint olyanokat, akik az egykori *imperium Romanum* jogutódai (II, 4). A hazai hagyománnyal ellentétben nem vetném el tehát a német kutatásban magát mindmáig tartó, bár csak elég késői forrásadattal alátámasztott ama nézetet,³¹ miszerint István a bajor uralkodóházzal

³¹ A 16. századi bajor krónikásról, Johannes Aventinusról (eredeti nevén Turmair) van szó, akiről sokan úgy vélik (vö. pl. G. STRAUSS, *Historian in an Age of Crisis: The Life and Work of Johannes Aventinus, 1477–1534*, Cambridge, 1963; magyar részről CSORBA Cs., *Árpád népe*, Bp., 1997), hogy számos hiteles adatot kutatott fel és őrzött meg, bár éppen az idevágót mint olyat, amelyet „aucun indice documentaire ne [...] confirme”, pl. M.-M. de CEVINS, *Saint Étienne de Hongrie*, Paris, 2004, 366. elveti. Pedig ahogy a birodalom-

Gizella révén kialakított rokonsága kapcsán még olyan elképzeléssel is kacérkodott, hogy valamikor fia akár a Német–Római Szent Birodalom ura is lehet. Ilyen módon pedig megfelelő kontextusba illeszthető az *Intelme*kben felvázolt ama teokratikus királyság, amelynek alapelveit az államalapító magyar király örökül szerette volna hagyni gyermekére, de olyan módon, hogy a *Libellus* szövege külföldön is ismert legyen. Ez a sajátos tény jól megindokolja azt a különösnek látszó körülményt, hogy a magyar király gondolatait germán földön – úgy tűnik – alaposabban ismerik a korai időkben, mint itthon Magyarországon. Míg idehaza a legkorábbi *Intelme*k-kéziratok csak a 15. századból ismeretesek, addig a 12. századi Rahewin már egy olyan, a pápához írt levelet tulajdonít Frigyes császárnak, amely helyenként kísértetiesen emlékeztet az *Admonitio praeafatió*jára, s így részben annak átírata lehet.³² Hogy a magyar királynak mennyire szívügye kellett hogy legyen ez a fiának szánt világpolitikai küldetés, azt már az is alátámasztja, hogy személyes tanításként bízta rá várható utódjára gondolatait mint *vicarius Dei* vagy *Christi*, s nem hajlandó a korábbi hagyománynak megfelelően meghagyni ezt az oktatói feladatot az egyháznak, amelynek a pápa révén legfőbb a *benedictió*t kell megadnia a patriarchális alapon megszülető döntéshez, amely meggyőződése szerint

építő és keresztényvédő valamint a minden erejével kereszténységterjesztő I. Ottó teljes tudatossággal próbált a szászokat Krisztus „misztikus testébe” beépítő és hódító Nagy Károly nyomdokába lépni, példát mutatva ezzel unokájának, III. Ottónak, hasonlóképpen kísérelte meg István is, hogy fia révén maga is az egykori frank örökség továbbvivője legyen. Hiszen voltaképpen ő is hasonló tette, mint I. Ottó, s egyúttal maga is sok szempontból hasonló helyzetben volt, mint a Német–Római Szent Birodalom megteremtője pályája kezdetén. Mindketten egy frissen krisztianizált országot próbáltak meg centrális szereppel felruházni egy kibontakozni látszó európai szellemi közösségen belül, úgy, ahogy azt legmagasabb fokon a Gerbert d’Aurillac-tanítvány, III. Ottó kísérelte meg valóra váltani. Vö. R. FOLZ rendkívül alapos munkájával: *Le Souvenir... , i. m.*, főleg 10 skk., 47 skk. Egyébként pedig látnunk kell, hogy a legfőbb hatalom átruházásának és átvételének kérdése kezdettől fogva jelen volt a Német–Római Szent Birodalom keretei között lezajló dinasztikus küzdelmekben. Gondoljunk csak arra, hogy milyen események zajlanak le I. Ottó halála és III. Ottó trónöröklése körül. Amikor az utóbbi gyermek felszentelésére sor került 983. december 25-én, az apa, II. Ottó meghalt. S ezzel egy nagyon súlyos krízis kezdődött, amely vita tárgyává tette alapítójának, I. Ottónak sok elért eredményét. A II. Ottó ellen lázadó bajor herceg, Cívakodó Henrik megpróbálta uzurpálni a királyságot, s a helyzet csak 984-ben vált világossá. Amikor a béke végre megszületett, Henrik továbbra is Bajorország ura maradt, s feleségül vette a burgundi hercegnőt, azt a Gizellát, akitől a későbbi császár, II. Henrik és Gizella születtek. S ez az utóbbi épp a magyar István király felesége, Imre herceg anyja volt. III. Ottónak később ugyan sikerült megszilárdítania hatalmát, s egy egészen újszerű birodalom-elképzelést is kialakított, amely azonban a történelemben múló epizód maradt („un épisode scintillant et fugitif dans l’histoire”, ahogy Folz találóan fogalmaz). Utóda, II. Henrik pedig egyenesen visszatért a birodalomnak azokhoz a normáihoz, amelyeket még I. Ottó körvonalazott, s amelyek azután legalább egy fél évszázadon keresztül ismét bizonyos stabilitást kölcsönöznek majd a császárságnak. Ez azonban időt igényelt, mert az Alpoktól északra III. Ottó halálának híre előbb nyílt válságot okozott az örökösödésben. Bajor Henrik mint legközelebbi rokon vindikálta magának a trónt, de a szász vonalon két kivülálló szintén magának követelte a császári hatalmat: a meissenai örgróf, Ekkehard, aki a lengyel herceg, I. Boleslav féltestvére volt, és Sváb Hermann, aki Richlindének, I. Ottó császár leányának volt a gyermeke. Később ez az ág majd még ismét beleszólt az örökösödés kérdésébe, s éppen II. Henrik halálát követően, amikor István reményei is a leginkább megalapozottak lehettek. Mindehhez lásd R. FOLZ, *La Naissance du Saint-Empire*, Paris, Éditions Albin Michel, 1967, főleg 130 skk.

³² Lásd erről könyvem: *Florus, az organikus világhéj első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, 2011, 351 skk.

nutu Dei történik. Ez az istváni elképzelés nemcsak az *Intelmek* történeti és szellemi-irodalmi kontextusban való vizsgálatából bontakozik ki, hanem ezt az interpretációt egy másik kortárs képzőművészeti természetű dokumentum is alátámasztja: az 1031-es székesfehérvári *casuláról*, vagyis a későbbi koronázási palástról van szó, amely aligha véletlenül vált a hatalommal való felruházás egyik *signum*ává. Ennek a nagyszerű alkotásnak a szimbolikája igen közel áll a már fentebb érintett Liuthar-féle evangeliárium III. Ottó-bemutatójához, aki mint *vicarius Christi* jelenik meg a biblikus mű jelzett képén. A székesfehérvári *casulán* azonban, amely bizánci szálakból készült, ám művészetileg a nyugati hagyományhoz kapcsolódott, nem István tűnik fel ebben a pózban, hanem maga Krisztus jelenik meg a *manus Dei* alatt a kereszten, felül *Christus victor*ként, középen pedig *Christus rex*ként. Már Tóth Endre kimutatta, hogy itt a koronázáskor énekelt *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*ra történik célzás, amely szöveg a német „Reichsschwert”-en is megvan. Bár ez a tárgy mai formájában már későbbi korból való, ám I. és III. Ottó koronázásakor is kellett szerepelnie ilyennek az *insignia* között, s valószínűleg hasonló szöveggel. Ezért Tóth Endre ilyen jellegű utalást lát a koronázási paláston, s csak azt teszi szóvá, hogy itt az *imperator* külön ábrázolása elmaradt. Ő a gondot úgy próbálja eloszlatni, hogy a második kép feltehetően egyúttal ezt a témát is megjeleníti, mert nem volt elegendő hely az *imperator* megjelenítéséhez is.³³ Holott kézenfekvőbb lenne a kereszt legalján felbukkanó ama harmadik képre gondolni ezen eszme kifejezőjeként, amelyhez mégiscsak maradt szabad tér. Mert ez az ábrázolás valójában Szent Imre képe mint lehetséges majdani *imperatoré*, aki II. Henrik legközelebbi rokonaként s egyben keresztfiaként egykor elméletileg valóban igényt formálhatott volna akár a császári trónra is. Ezáltal valamennyire megalapozott lehetett az a remény, hogy

³³ TÓTH Endre, *István és Gizella miseruhája*, Száz, 131(1997), 3–74; MAROSI E., *Zu den kleinfigurigen Szenen am ungarischen Krönungsmantel*, Acta Historiae Artium, 44(2003), 21–33; ill. már korábban: ZSOLDOS A., *Adalékok a magyar koronázási palást Krisztus-ábrázolásának eszmetörténeti hátteréhez*, Actas, 1993/1, 5–13 (további irodalommal, utalva Czobor B., Gerevich T., Kovács É., Lovag Zs. idevágó munkáira is). A miseruha irodalmi szempontból történő értelmezéséhez máig alapvető ifj. HORVÁTH János, *Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink*, ItK, 60(1956), 1–19; lásd még *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., 1992. A Szent Istvánhoz, főleg a koronájához kapcsolódó hagyomány ideológiai értelmezését illetően mindenképpen figyelembe veendő Kantorowicz észrevételei is, vö. pl. *i. m.*, 245 (509–510, 84. j.), 322, aki ebben a vonatkozásban egyenesen így fogalmaz: „la Hongrie fit preuve d’un grand raffinement”. – Az mindenesetre szempontunkból rendkívül fontos körülmény, hogy a székesfehérvári miseruhán a magyar királyi család tagjai ugyanúgy kör alakú nimbuszban, egyfajta *aureolában* vannak feltüntetve, akárcsak a szentek, s így valamennyien, Imrét is beleértve, az Isten által kiválasztott személyekként tűnnek fel az épülő „égi Jeruzsálem” falainál. A szent alakok mellett megjelenő galambok a Szentlélek általi ihletettségre utalhatnak, ami az uralkodói párra is természetesen vonatkozik. Hiszen nagy valószínűséggel, felesége segítségét is élvezve, maga István is mint király folytatott valamiféle hittérítő tevékenységet (Leg., II, c. 2, p. 394; Hartvic, c. 8, p. 411; vö. FOLZ, *Les Saints...*, 1984, 80). Ami pedig a „mennyei Jeruzsálem”-et illeti, ez aligha véletlenül játszik rendkívül fontos szerepet már István király másik legfontosabb példaképénél, Nagy Károlynál is. FOLZ erről így ír: „Aix-la-Chapelle paraisait être [...] la nouvelle Jérusalem, préfigure et annonciatrice de l’éternelle par son plan octogonal et le trône de nouveau Davide. Gardons-nous cependant de systématiser à l’extrême cette impression qui ne serait être exclusive. A l’image de Jérusalem se mêle aussi le grand souvenir de Rome.” (*Le Couronnement impérial de Charlemagne – 25 décembre 800*, 127.)

Isten akaratából ő lehet majd az a *vicarius Dei*, aki mintegy Krisztusként *imperabit*, úgy, ahogy III. Ottó tette nem sokkal korábban. A Szent István-i *Intelmek* mint királytükör háttérben talán ez, a korabeli elképzelt európai egység felé haladni szándékozó, nagyvonalú politikai terv is meghúzódik mint egy valóban úttörő és filozófiai jelentőséggel is bíró irodalmi alkotás koncepcionális eleme és része, amely az új ország építését a *Hierosolyma caelestis* elképzelésével is összekapcsolja. Éspedig úgy, ahogy ezt bemutatja mind a koronázási palást, mind a III. Ottóhoz vagy II. Henrikhez kapcsolt és közel egyidős, gyönyörűen illusztrált bambergi Apokalipszis-kézirat.³⁴ A magyar államalapító szerint fiának ehhez is meg kellett volna hágnia a *virtutes* ama égbe emelő „jákobi lajtorját”, amely a korabeli biblikus és uralkodóetikai művekben úgy mutatkozik meg, mint *axis mundi*, egy szent „világtengely”, amely ugyanakkor talán egészen ősi, ún. pogány vallási hagyományokhoz is köthető, mint amilyen az „égig érő fa”.³⁵ Vagyis mintegy megismétlődött az ír–angolszász fejedelemtükrök jellegzetes szintetizáló karaktere, ha más módon is. Ez a merész, de fennkölt istváni elképzelés a *casula* átnyújtása és a székesfehérvári Nagyboldogasszony bazilika felavatása után pár héttel azután semmivé foszlott. De a terv gondolati és irodalmi grandiozitásához ettől még aligha férhet kétség.³⁶ István valóban az *acquisitio* [...] *Regalis salutis* helyes útját kívánta utóda elé veti-

³⁴ Lásd ehhez M. BRENNER, *Die Johannesapokalypse: Prophezeiung und Vision mit Meditationen zu Bildern der Buchmalerei der „Bamberger Apokalypse“*, <http://www.johannes-apokalypse.de> (2012.12.07); s lásd ennek értelmezéséhez G. LOBRICHON, *Jugement sur la terre comme au ciel: L'étrange cas de l'Apocalypse millénaire de Bamberg*, *Médiévales*, 37(1999), 71–79.

³⁵ Vö. ehhez a problémakörhöz: J.-F. POIGNET, *Visions médiévales de l'Axe du Monde*, *Revue de l'histoire des religions*, 205(1988), 25–55, aki az ún. pogány vonatkozásokat is érinti. Már Kantorowicz fölfigyelt arra, hogy az Ottó kezéből aláhulló evangéliumtekercs végei éppen a két *reguli* koronájáig érnek (*i. m.*, 66), mintegy ezzel is jelezve, hogy ők is az isteni „Ige” felkent közvetítői, akiknek az egyház képviselői a világi urakhoz hasonlóan alá vannak rendelve. Vannak, akik az egyik királyban éppenséggel István királyra gondolnak a lengyel Boleszláv mellett; vö. Johannes FRIED, *Otto III. und Boleslaw Chrobry: Das Widmungsbild des Aachener Evangeliiars, der „Akt von Gnesen“ und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen*, Stuttgart, 1989, ahol a téma gondos szakirodalmi feltérképezése is megvan. Lásd még Uő, *Die Formierung Europas 840–1046*, München, 1991, 1993² (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 6); *Der Weg in die Geschichte: Die Ursprünge Deutschlands bis 1024*, Berlin, 1994 (Propyläen Geschichte Deutschlands, 1); *Aufstieg aus dem Untergang: Apokalyptisches Denken und die Entstehung der modernen Naturwissenschaft im Mittelalter*, München, C. H. Beck, 2001.

³⁶ Most látott napvilágot SZABADOS Gy. sok új szempontot fölvető, számos úttörő megoldást tartalmazó könyve, amellyel fenti tanulmányom abban mindenképpen érintkezik, hogy az István-féle magyar állam semmiképpen sem egy kezdetleges gyökerekből táplálkozó egészen friss dinasztikus állam volt, hanem már egy olyan kiforrott tapasztalatokkal rendelkező korszerű 11. századi alakulat, amely szervesen illeszkedett a Német–Római Császárság egész rendszeréhez, s tette ezt a királyi hatalom erőteljes kiemelésével. Összességében helytállóan tartjuk a szerzőnek azt a magunk nézetével kiválóan összeegyeztethető megfogalmazását: „A Szent István-i királyság egészét leghelyesebb [...] karizmatikus dinasztikus államnak minősíteni, amely első két évszázada alatt patrimoniális kormányzati formában működött.” Ebbe a felfogásba jól beleilleszthető lenne az első magyar királynak az országhatáron túlmutató dinasztikus terve is, amelyre fentebb próbáltuk a figyelmet felhívni (*Magyar államalapítások a IX–XI. században*, Szeged, 2011 [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 26], különösen 329). Nagyon sajnálom, hogy e kiváló munkához már csak tanulmányom lezárása után jutottam hozzá, s így mindössze egy lábujjzet erejéig volt módom reagálni rá. Meggyőződésem, hogy e nyomvonalon továbbhaladva még sok újabb megközelítési lehetőség adódik az előttünk álló forrás- és szövegvizsgálatokban.

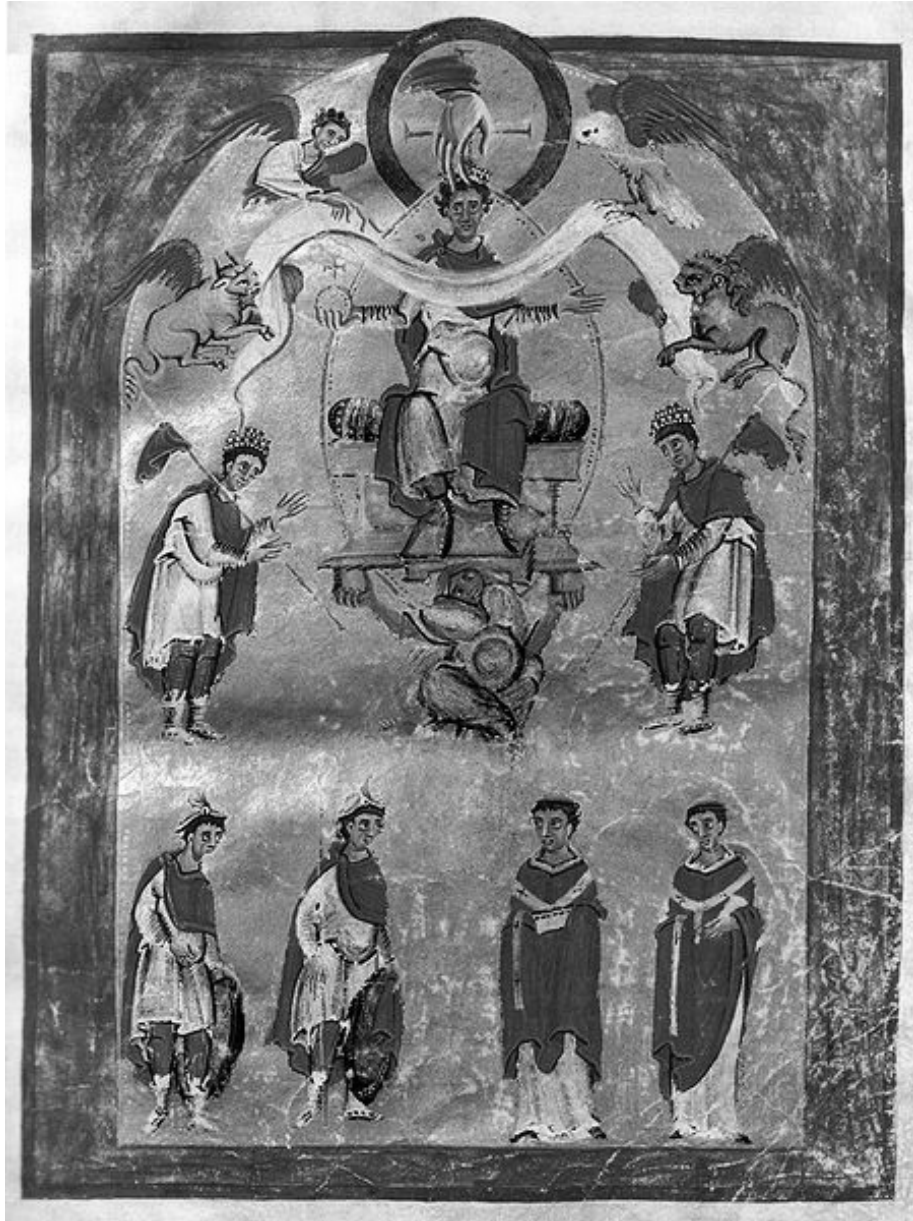
ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2034. CZXK évfolyam 60. szám

teni, aki valóban az egész kereszténység (*corpus Christi*) egyesítésével és megvédésével valamint az *observatio orationis maximá*val (IX, 1), vagyis „az imádság teljes lelkiismerettel való elvégzése” révén, ill. azon erények gyakorlásával, melyek nagysága teszi teljessé a királyok koronáját (*modus virtutum finit Coronam Regum* – X, 1), jut majd el *ad aeternum* [...] *Regnum* (X, 4). Úgy, ahogy azt a középkor első olyan teokratikus állam-eszményt megfogalmazó királytükre szavakba önti, amelyben a hatalmát átörökíteni kívánó apa személyes tanításával világosítja fel fiát mint olyant, akinek az utód szerepe van szánva. Mindezzel István király a biblikus tradíciók nyomán egy olyan politikafilozófiai tanító műfajt alapozott meg, amely majd utána csupán néhány évszázaddal később bontakozott ki igazán, s amelynek kisugárzó hatása azután egészen a modern monarchikus dinasztiák gyakorlatába torkollott bele. Mindez egyszerre jelzi az *Intelmek* megkülönböztetett jelentőségét mind a világtörténelem, mind az egyetemes műfajelmélet és annak gyakorlati megvalósítása területén. Ezért indokolt lenne, hogy a világirodalom értékítélete ekképp közelítsen hozzá, s a mű ne maradjon ki az olyan egyetemesnek szánt s valóban hatalmas ismeretanyag nyugvó összefoglalásokból, mint amilyeneket például H. H. Anton is szentelt a „fejedelemtükröknek”.

1. kép. A koronázási palást jelenlegi formájában sajátos koncentrikus elrendezésével. Alul a mártír szentek, felettük a 12 apostol, még feljebb a próféták. Legfelül pedig Szűz Mária és Krisztus (esetleg Keresztelő János) az Úr keze (*manus Dei*) alatt. A középső fa keresztén *Christus victor* illetve *Christus rex* [et *imperator?*] (1031). A latin nyelvű feliratok leoninusokból állnak, ahogy ezek a példák is bizonyítják: *HOSTIBVS EN XPIS TVS PROSTRATIS EMICAT ALT(us)*, ill. *EMICAT IN CELO SANCTÆ GENITRICIS IMAGO*. Középen az alsó három alak: Gizella, Imre, István.

2. kép. III. Ottó, Európa egységének újraalkotója mint *Christus Pantocrator* a Liuthar-féle *Evangeliarium* miniatúráján (1000 körül). A császár két oldalán elhelyezkedő két fejedelem egyikében egyesek Szent István alakját vélik fölismerni.